

Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyeti: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Bağlamında Bir Değerlendirme

Engin YILDIRIM*

Özet: Bu çalışma, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanından hareketle modern zaman disiplini ve çalışma zihniyeti arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Roman, modernitenin gerekliliğini öne çıkarırken, Türk toplumunun henüz böyle bir dönüşüme hazır olmadığına da dikkati çekmektedir. SAE kapitalizme hazır olmayan bir toplumsal yapıyı betimlemektedir. Geçmişin yeniden canlandırılmayacağını farkında olan Tanpınar, Türk toplumunun modernleşmek için zaman anlayışının ve algısının değişmesi gerektiğine inanmaktaydı. Tanpınar, zaman disiplini ve bilincinin çalışma yaşamında ve hayatta içselleştirilmesi gereken olgular olduğunu düşünmektedir. Bu çalışma, Tanpınar'ın modern zaman disiplin anlayışının toplumca benimsenmesinin, iktisadi gelişme ve modernleşme için gerekli olan çalışma zihniyeti ve ahlakındaki dönüşümün ön koşulu olduğu düşüncesini benimsediğini iddia etmektedir.

Yöntemsel olarak çalışma, sosyal bir olguya anlamada edebi metinlerin görgül materyal olarak yorumlanmasının bir örneğini teşkil etmektedir.

Abstract: This paper offers a reading of Ahmet Hamdi Tanpınar's *Time Regulation Institute* novel as a valuable means through which modern time discipline and work mentality can be understood. The novel narrates the need for modernity but recognizes a swell that Turkish society is not yet ready for such a transformation. It is about the emergence of capitalism in a society which is not prepared for it. Tanpınar was well aware that the past could not be resuscitated in the present as it was and the Turkish society needed to change its temporality and its rhytme so that it could achieve material modernization. The understanding of the relation between work, time

---

* Anayasa Mahkemesi

and temporality entails the imposition and eventual internalization of a specific time discipline and time consciousness to labour and life. We argue that, for Tanpınar, the inculcation of a modern time discipline into society was a prerequisite for a transformation of work ethic and mentality that were, in turn, essential to realize economic development and modernization.

Methodologically, the paper exemplifies how the readings and uses of literary texts as empirical materials can provide insight to a social phenomenon.

Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyeti: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü Romanı Bağlamında Bir Değerlendirme

Boş zamanı çok fazla olan şanslı Türk, ucuz Avusturya saatinin doğru olması için sürekli onu ayarlamakta. Hiç kimse zamanı doğru olarak bilmemekte...Saatlerini her gün ayarlamadıkça doğru zamandan emin olamayan Türklerin böyle bir yöntemi benimsemesi, medeniyet olarak adlandırdığımız şeyin en temel unsurlarından birini ıskaladıklarını göstermektedir (Fraser'dan aktaran Goodwin, 1998: 307).

Görünüşe göre tersanedeki işler azimle, ama aynı zamanda Türklere has ve bir gün mahvolmalarına neden olacak yavaşlık ve rahatlıkla yürütülüyordu (Ellsworth de Kay, 2009: 233).

19.yüzyılın sonları ve 20.yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden bazı batılı gözlemciler, yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere, Türklerin modern zaman zihniyeti ve disiplinine sahip olmadığı izlenimini edinmişti. Modernleşmeyi gerçekleştiremeyen Osmanlı toplumunun modern zaman anlayışından uzak olması aslında şaşılacak bir şey değildi. Yeni bir zaman algısı, bunun ölçümü ve ölçülen zamanın evrensel ve dönüştürülebilir birimler halinde uyumlaştırılmasını gerekli kılan modernitenin, kendisini yalın biçimde gösterdiği ve hissettirdiği en önemli araçlardan biri olan saat ve zaman disiplini modern kapitalist çalışma anlayışının benimsenmesinde/benimsenmesinde olmazsa olmaz ön koşulu.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü (SAE) romanında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte yaşanan dönüşümleri, toplumda zaman anlayışının değişimi çerçevesinde ele almaktadır. SAE üzerine olan tartışmalarda, romanın modernleşmeye çalışan ama bunu bir türlü beceremeyen, geçmiş ve şimdiki zaman arasında "adeta sıkışık kalan" bir toplumsal durumun ironi tarzında eleştirilmesi veya hiciv edilmesi olduğu yaygın olarak benimsenen bir görüştür (Oğuzertem, 1995). Buna karşılık, romanın tek mesajının kültürel anlamda

modernleş(e)menin sıkıntıları olmadığı, bunun yanında örtük olarak modern zaman disiplinine dayanan bir çalışma zihniyetinin gerekliliğini Türk toplumuna anlatmak olduğu temel iddiamızı oluşturmaktadır. Tanpınar'ın diğer eserlerinde de bu yönde düşüncelerin ortaya konulması, iddiamızı güçlendirmektedir.

Bir romandan hareketle sosyolojik ve tarihi anlamı olan iddialarda bulunmak sosyal bilim uğraşısı içinde çok da yaygın değildir. Bununla birlikte, sosyal bilimlerde ortaya çıkan “dilsel dönüşümün” bir sonucu olarak, edebiyat ürünleri ve edebi temsil biçimleri de bilgi üretiminde, sunumunda ve yayılmasında önemli roller oynamaya başlamıştır (Kelemen ve Bunzel 2008, De Cock ve Land 2005, Hassard 2002, Lee ve Lienebau 1999). Sosyal bilimci bir edebi metne, metnin içerdiği sanatsal ve estetik özelliklerinden dolayı değil, araştırdığı konuyla ilgili bir veri bulmak için yaklaşır. Modernite ile ortaya çıkan bir edebi tür olan roman, modernite karşısında insanın gerek kendi iç dünyasında gerekse toplumsal yaşamında ortaya çıkan büyük dönüşümler karşısındaki varoluşsal çabasını yansıtmaktadır. Bu çerçevede, romanların insan eylemi ve davranışını tasvir etmede sosyal bilim araştırmaları ve felsefi yorumlardan daha ayrıntılı ve zengin olanaklar sunduğu da iddia edilmiştir (Patient vd. 2003, Morson 2003, Devault 1990). Buradan hareketle, çalışmamız Türk toplumundaki zaman olgusunun nasıl yorumlandığını ve bunun modern (kapitalist) bir çalışma disiplini oluşturmadaki etkisini, kültürel bir metin olarak SAE romanı üzerinden inceleme amacını taşımaktadır.

Çalışmada, ilk olarak modern zaman disiplini ve çalışma zihniyeti arasındaki ilişkinin tarihsel gelişimini kısaca aktaracağız. Daha sonra bu ilişkinin Osmanlı'nın son yılları ve erken Cumhuriyet dönemindeki izdüşümlerini emek bağlamında ele alacağız. Bu sayede SAE romanının değerlendirilmesi için gerekli olan arka planı oluşturarak, son bölümde eser çerçevesinden hareketle Tanpınar'da çalışma zihniyetini tartışıp, yorumlayacağız.

Modern Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyetinin Doğuşu ve Gelişimi

Modern dünyanın zaman ölçümü ve sisteminin, erken Ortaçağ döneminde Benedikten manastırlarında, ibadet ve çalışma saatlerinin ayrıntılı düzenlenmesiyle ortaya çıktığı öne sürülmüştür (Landes, 2000). Önde gelen Hıristiyan ulularından olan St. Benedict'in kendisine bağlı manastırlardaki keşişler için hazırladığı kurallar kitabında, zamanın nasıl geçirileceği ve çalışma disiplini konusunda bazı öğütler yer almaktaydı:

Tembellik ruhun düşmanıdır. Dolayısıyla kardeşler, belli zamanlarda eliş ile meşgul olmalı, diğer zamanlarda dini okumalar yapmalıdır... Kardeşler, sabah çalışmaya başlamalı, birinci saatten dördüncü saate kadar zorunlu olan işler yerine getirilmeli. Dördüncü saatten sekizinci saate kadar ise okuma yapılmalı (St.Benedict, 1987: 48).

Zaten, St. Benedict'in kurduğu tarikatın temel düsturunun *ora et labora* (ibadet et ve çalış) olması bir tesadüf değildi. Manastırlardaki zaman disiplini esas olarak “negatif”. Yani burada boş durmamak esastı (Thrift, 1988: 82). 1100 ile 1300 arasında günlük zaman pratikleri ve zaman bilinci değişmeye başlamış, zamanın daha kesin ölçümü yolunda saat başı çalan mekanik saatler geliştirilmişti. Bu şekilde çalışma zamanını hesaplama ve onu daha verimli hale getirmenin yolu açılıyordu (Whitrow, 2003: 53). Nicel, belirli sürelerden oluşan, nesnel olarak ölçülebilir modern zamanı “üretmeye” başlayan ve çalışmayı bir düzene bağlayan bu saatlerin Kilise’yle doğrudan bir ilgisi yoktu. Ortaçağ kentlerinde “Kilisenin zamanından”, “tüccarın zamanına” doğru bir geçiş artık başlamıştı (Le Goff, 1982: 246). Zaman artık “ilahi” bir göstergeden, değerli, satın alınan, satılan, mübadele edilen, ödünç alınan, tasarruf edilen, boşa harcanmaması gereken dünyevi bir anlama dönüşüyordu.

Başta burjuvazi olmak üzere tarih sahnesine yeni çıkan orta ve üst sınıflar dakiklik, düzenlilik ve zamanı boşa geçirmeme zihniyetinin en önde gelen temsilcilerini oluşturmakta ve alt sınıfları “tembellik, aylıklık ve zamanı amaçsızca harcamakla” itham etmekteydiler (Landes, 2000: 188). Bilindiği üzere Max Weber de, Protestan iş ahlakı, kapitalist ilkeler ve faydacı bir iktisadi zaman anlayışı arasında ilişkiyi vurgulayarak, kapitalizmin ruhunun en temel özelliği olarak zamanın akılcılaştırılmasını görmekteydi. Weber, Protestanlığın zaman anlayışının dayandığı maddi, ölçülebilir temellerini, Benjamin Franklin’in, “vakit nakittir” ifadesiyle özetlemekteydi.

Dini inançlar ve şehir yaşamının gereklilikleri gibi etmenler nedeniyle, zaman disiplininin ortaya çıkmasının kapitalist fabrika sistemini önecediği iddiasından farklı olarak, modern zaman disiplini ve çalışma zihniyetin kapitalist üretim tarzının ortaya çıkmasıyla geliştiği iddiası da bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Bu görüşün önde gelen temsilcilerinden E.P.Thompson’a (1967) göre işin ve çalışmanın doğasını, biçimini değiştiren kapitalizm, modern zaman disiplininin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Thompson, İngiliz sanayileşmesinde zaman bilincinin hayati bir öneme haiz olduğunu göstermişti. 1700’lerden önce görev/iş odaklı çalışma anlayışının egemen olduğu toplumsal yapıda köylüler ve zanaatkarlar belli bir işi bitirmek için gerekli olan zaman kadar çalışıyordu. Zira geleneksel toplumlarda zamanın iktisadi değeri pek yoktu. İnsanlar kapitalizmden önce de çok çalışırlardı ama bu çalışmada zaman kavramsallaştırması önemli değildi (De Grazia, 1994: 300).

Ancak 1800'lere gelindiğinde fabrika disiplini, işçilerin belli bir saatte işe başlamalarını ve belli bir süre boyunca durmaksızın çalışmalarını gerektirmişti. Thompson, İngiltere’de Protestanlığın bir türü olan Methodist inancının fabrika işçilerine zamanın değerini öğretmede etkili olduğunu da belirtmeyi ihmal etmemiştir. İlk nesil fabrika işçilerine zamanın önemini “sadece ustaları, patronları değil, para cezaları, parasal teşvikler, kilise çanları, okullar öğretti” (Thompson,

1967: 85-6). İşe zamanında gelip gitme, işi zamanında yapma gibi alışkanlıkların kazandırılması gerekiyordu. Rasyonelleşmiş zaman disiplini çerçevesinde yönetilen fabrikalar, oralarda çalışanlar için modern olmanın öğrenildiği bir çeşit okul olarak görülebilirlerdi.

Kapitalizm altında gerçekleşen mücadelelerin eşanlı olarak zaman kullanımının anlamlandırılması ve denetim altına alınması mücadeleleri olduğunun ilk farkına varanın Marx olduğunu söylemek hatalı olmayacaktır. Buharlı makinelerle çalışan yeni fabrikalarda emeğin ücreti üretilen ürünlerle değil, çalışarak harcanan zamanla ölçülüyordu. Emek gücü de dâhil olmak üzere tüm metalar belli bir emek zamanının nesnelleşmesinden başka bir şey değildi. Marx için emek-sermaye mücadelesi bir bakıma sermayedarın emekçinin zamanını kendi çıkarı için kullanması, onu uzatmaya çalışması kavgasından başka bir şey değildi. Zamanın metalaşması, malların üretiminin metalaşması ile emeğin işgücü olarak metalaşması arasındaki ana bağlantı noktasını oluşturmaktaydı (Giddens, 2000: 141). Engels de fabrikalardaki saatleri sömürünün ve işçilerin tahakküm altında tutulmasını sembolü olarak görmüştü (Dohrn van Rossum, 1996: 9).

İster kapitalizmin bir sonucu olsun, isterse de kapitalizm öncesi ortaya çıkmış olsun, modern zaman disiplini ve çalışma zihniyetini genelde topluma, özelde de çalışan sınıflara benimsetmek kolay olmamıştır. Sanayileşmekte olan bir toplumda en hayati ve en zorlu dönüşümlerden biri emeğin fabrika disiplini ve çalışma düzenliliğine uyum sağlamasıdır (Kerr, vd., 1962: 193; Pollard, 1963: 254). İlk fabrika sahipleri, kendileri ile rekabet edemeyip işlerini kaybeden esnaf ve zanaatkârlardan ve kırsal kesimden göçle gelen köylü işçilerden düzenli bir işgücü oluşturmada büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Esnaf ve zanaatkârken kimseye bağlı olmadan bağımsız çalışan fabrika sanayisinin vasıflı yeni işçileri ve tarımsal çalışmanın doğal ritmine alışık köylü işçiler, önceden belirlenmiş sabit bir süre boyunca denetim ve disiplin altında çalışmayı son derece onur kırıcı bulmuşlar ve eski çalışma adet ve geleneklerini sürdürmeye çalışmışlardır. Örneğin, fabrika disiplinine rağmen, zanaatkâr kökenli İngiliz işçileri geleneksel tatil günü olan pazartesileri (*Saint Monday*-Aziz Pazartesi) çalışmama geleneğini devam ettirmişlerdir (Thompson, 1980: 338). Pazartesilerin normal bir iş günü olarak yaygın biçimde kabul edilmeye başlanması ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru olmuştur. Artık işçiler saatle yaşamayı ve çalışmayı öğrenmek zorundaydılar.

Fransız ve Rus devrimleri modern zaman disiplinini topluma benimsetmek için yoğun çaba harcamışlardır. Bir ülkenin başarılı bir şekilde sanayileşmesi bu disipline dayanan çalışma etiğini gerektirmekteydi (Bendix, 1970: 205). Örneğin, Sovyet parti devleti, Protestanlığın Batı'da yaptığını Rusya koşullarında yapmaya çaba göstermiş, 1920 ve 30'lardaki emek mobilizasyonunda, SSCB'de bir çeşit proleter çalışma etiği yaratmaya çalışılmıştı (Luke, 1983: 588-9). Bu bağlamda, Zaman Birliği (*Time League- Liga Vremya*) adını taşıyan bir teşkilat 1923'de Kızıldoru ve fabrikalarda kurulmuştu. Birlik işletmelerde, kamu kurumlarında, üniversitelerde

ve Kızılordu'da hücreler şeklinde örgütlenerek, üyelerini zamanın ekonomik kullanımı hakkında eğitip, onları saat sahibi olmaları konusunda teşvik ediyordu (Sochor, 1981: 255). Zaman ve verimlilik konusunda başarılı olan “emek kahramanlarına” hediye olarak saat veriliyordu. Üzerinde zaman yazan bir madalya takan Zaman Birliği üyeleri kendilerine dağıtılan zaman kartları ile günlük hayatın her dakikasını ölçmeye çalışıp, israfı önlemeye ve her şeyi akılcılaştırmaya çalışıyordu (Sochor, 1981: 256). Birlik, belli saatlerde yatma ve kalkma, yemek yeme, çalışma ve dinlenme alışkanlıklarının kazanılması olarak tanımladığı “beyinsel faaliyetlerin nesnel hijyenini” üyelerine benimsetmeyi amaçlamaktaydı (Luke, 1983: 597). Birlik “zamanı hesaplamak daha uzun yaşam demektir” sloganını temel ilke olarak benimsemişti. Benzer başka sloganlar da Birlik tarafından kullanılmıştır: “Hayatının mühendisi olmak istiyorsan, zaman anahtarına sahip ol”; “zamanını ölç, kontrol et, herşeyi tam zamanında yap”; “zamandan tasarruf et, hızlı çalış”; (Luke, 1983: 598).

Özetlemek gerekirse, modern zaman zihniyeti ve çalışma disiplini hem kapitalizmin hem de devletçiliğin adeta temelini oluşturmuştur. Modern insan, bu disiplin ve zihniyete sahip olan, işinde ve gündelik hayatında bunu uygulayan insandır. E.P. Thompson'un vurguladığı gibi, zaman disiplini “ister Methodizm, ister Stalinizm, isterse de milliyetçilik biçiminde olsun gelişmekte olan ülkelerde de yayılacaktır” (1967: 93).

Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Döneminde Zaman, Çalışma ve Emek

Osmanlı'da modernleşme çabalarının başlamasıyla zaman zihniyetinin de modernleştirilmesi gündeme gelmiş ve bu konuda bazı adımlar da otoriteler tarafından atılmıştı. Örneğin, 2. Abdülhamit döneminde Anadolu ve Rumeli'de bazı şehirlerde saat kulelerinin yaptırılması, hicri takvimin yanı sıra rumi ve miladi takvimlerin kullanılmaya başlanması ve nihayetinde Cumhuriyet'le birlikte zamanın ölçümü konusunda tamamen modern dünyaya uyulması, modern zaman anlayışının devlet tarafından toplumda yaygınlaştırılmaya çalışılmasının önde gelen yansımaları olarak görülebilir.

Osmanlı imparatorluğunda ilk mekanik saat kulesi 19.yüzyılın ortalarında İstanbul'da dikilmiştir. Saat kuleleri çoğunlukla vilayet konağı, belediye, kaymakamlık gibi kamu kurumlarının hemen yanına inşa edilmişti. Buradaki amaçlardan biri de kamu görevlilerinin çalışma saatlerini batılı zaman disiplinine göre düzenlemektir (Uluengin, 2010: 20). Posta, demiryolu ve deniz taşımacılığı gibi batı ile ortak ya da batılıların tekelinde bulunan hizmetler dolayısıyla alafrağa saat sistemi Osmanlı'da ikinci bir zaman olarak ortaya çıkmıştı (Özdemir, 1993: 88). Alaturka saate göre dini ve ev hayatını sürdüren insanlar, teknik yeniliklerden yararlanmak için alafrağa saatle yaşamak zorunluluğuyla karşı karşıya kalmışlardı.

Hicri takvimin yanında resmi işlerde Rumi takvim, dış dünya ile olan ilişkileri takip edebilmek için de Miladi takvim kullanılmaktaydı. Kısacası, Osmanlı devleti ve toplumu üç farklı takvimle zamanı ölçmeye çalışıyordu.

Zaman ölçümündeki bu çeşitlilik 26 Aralık 1925’de “Günün 24 saat Taksimine” dair 697 numaralı kanunun çıkmasıyla son buldu. 1 Ocak 1926’da Miladi (Gregoryan) takvim benimsendi ve 24 saat zaman dilimi hukuken geçerli resmi zaman ölçümü olarak kabul edildi. Cumhuriyet’in laiklikten sonra belki de en önemli reformu olan ve nedense üzerinde pek durulmayan, takvim ve saat reformu kamusal alanda etkili olmaya hemen başlarken, özel alanda benimsenmesi zaman aldı. Örneğin, 1944’de Anadolu’da bir köyde yapılan araştırmada, köylülerin zamanı tarımsal faaliyetlerin başlangıç ve bitişine göre tanımladıkları 10 dilime böldükleri tespit edilmişti (Kıray, 1999: 218).

Modernleşme çabalarının bir sonucu olarak Osmanlı’da ortaya çıkan ilk fabrikalardaki işçilerin, zaman disiplini gerektiren ücret işçiliğine kolay kolay alışamadıklarını görüyoruz. Bu durum, denetimleri altında çalıştıkları yabancı ustaların şikâyetine neden olmaktaydı. İstanbul ve civarında 19. yüzyılın ortalarında faaliyet gösteren fabrikalarda çalışan yabancı ustalar, Osmanlı işçilerinin “üretkenliğini düşük, işe devamsızlıklarını yüksek, işe giriş ve çıkış oranları korkunç ve tatillerinin sayısını inanılmaz” olarak değerlendirmişlerdir (Clark, 1974: 74). O dönemde, İstanbul ve Batı Anadolu’daki bazı şehirleri ziyaret eden İngiliz Charles Macfarlane yeni işçileşmekte olan eski zanaatkarların iş alışkanlıkları hakkında ilginç gözlemlerde bulunmuştu. Macfarlane, Bursa’daki bir ipek imalathanesinde Osmanlı işçilerinin çalışma tarzını “bir gün çalışmak, üç veya dört gün oturmak yada bir saat çok çalışıp, üç saat aylak aylak dolaşmak” biçiminde tarif etmiştir (1850:145, I .cilt). Aynı şekilde İstanbul’daki Feshane’nin Belçikalı yöneticilerine göre Türk işçileri “düzenli çalışmaktan nefret etmekte...daima işi bırakıp, tütün içmek istemekteydi” (1850:451-453, II.cilt).

“İşi bırakıp tütün içmek” veya fabrikada “aylak aylak” dolaşmak zaman disiplinine uymayı gerektiren işçileşmeye karşı bir tür bireysel direnişler olarak değerlendirilebilir. Esnaf ve zanaatkârken kimseye bağlı olmadan bağımsız çalışan fabrika sanayisinin yeni işçileri, önceden belirlenmiş sabit bir süre boyunca denetim ve disiplin altında çalışmayı son derece onur kırıcı bulmuşlar ve zamanı nasıl kullanacaklarını kendilerinin tayin ettiği eski çalışma adet ve geleneklerini sürdürmeye çalışmışlardır.

Modern zaman disiplinine dayanan iş ve çalışma anlayışının oluşturularak, işe devamsızlığı azaltmak, önlemek ve iş disiplinini benimsetmek yeni Cumhuriyet’in önündeki en önemli sorunlardan biriydi. Diğer pek çok alanda olduğu gibi bu sorunu çözmeye devlet öncü bir rol üstlenmişti. Devlet teşebbüsleri düzenli ve disiplinli bir işgücü oluşturmak için cazip çalışma ve yaşam şartları sağlamaya çalışmıştı. O dönemde bazı devlet işletmelerini gezen Amerikalı Webster, Sümerbank’ın Kayseri fabrikasında işçilerin dinlenme ve eğlenme alanlarının

fabrika alanından daha fazla yer kaplamasına dikkat çekmişti (Webster, 1939: 251). Bununla beraber, devlet fabrikaları düzenli ve istikrarlı bir iş gücü sağlamakta zorlanmaktaydılar. Örneğin, Beykoz deri fabrikasında yıllık işçi devri %31'e ulaşmıştı (Özeken 1948: 58). Yukarıda değindiğimiz Sümerbank fabrikasında genel müdür, 2000 kişilik bir işgücünü sağlamak için her yıl 3000 işçi istihdam etmek zorunda kaldıklarından şikâyet etmekteydi (Webster, 1939: 250). Yüksek işçi devrinin yanı sıra, işletmelerin en büyük sıkıntılarından biri, işçiler arasında yaygın biçimde görülen işe devamsızlıktı.

Yüksek işçi devri ve işe gelmeme oranları genellikle işçilerin toprakla olan bağlantılarının sürmesi, ağır çalışma koşulları ve ücretlerin düşük olmasıyla açıklanmaya çalışılmaktadır (Koç 1994). Bu açıklamaya ek olarak, ilk nesil Türk işçilerinin modern sanayi hayatının gerektirdiği iş ve zaman disiplininden yoksun olmalarının da yüksek işçi devri ve işe devamsızlık oranlarında etkili olduğunu söyleyebiliriz. İlk nesil işçilerin sanayi toplumunun gerektirdiği zaman disiplini ve çalışma zihniyetini benimsemeleri kolay olmamıştır.

Bir Zaman Disiplini ve Çalışma Zihniyeti Macerası: Saatleri Ayarlama Enstitüsü (SAE)

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın SAE romanı, modernleşmeye çalışan bir toplumun zaman algılamasında ve anlayışında ortaya çıkan değişimleri bir örgüt üzerinden anlatmaktadır. Romanda eski ile yeni arasında gidip gelen, yeni olanın benimsenmesine inanmakla beraber, yeninin ne getireceğinden emin olamayan, bu nedenle geçmişin kesinliklerine de özlem duyan insanların durumu ironi ve mizah kullanılarak tasvir edilmektedir (Demiralp, 2001).

Romanın ana kahramanı olan Hayri İrdal, çocukluğunda bir muvakkidin yanında çalıştığından saatlere ve zamana meraklı olan, gündelik yaşamında geçmiş ve gelecek arasında sıkışmış, silik kişiliğe sahip bir şahsiyettir. Hayri İrdal bir saat tamiri vesilesiyle kendisi gibi saatlere ve zamana meraklı olan Halit Ayarlı adlı biriyle tanışır. Memlekette saatlerin farklı ayarlanması nedeniyle kaybedilen zamanın büyük bir israf olduğunu düşünen Halit Ayarlı, bu israfı engellemek ve insanlara zamanın kıymetini öğretmek için SAE'yi kurar. Hayri İrdal'ı da kendisine yardımcı olarak işe alır. Enstitünün ilk işi zaman ve saatle ilgili özdeyişleri toplamak ve bunları bastırıp, dağıtmaktır. Bu özdeyişlerden bazılarını Halit Ayarlı'nın kendisi bulmuştur: "Hakiki insan zaman şuurudur; Refahın yolu sağlam bir zaman anlayışından geçer; Çalışmak, zamanına sahip olmak, onu kullanmasını bilmektir; Hakiki insan zaman şuurudur; Her iş, iş değildir. İş evvela bir zihniyet ve zaman telakkisidir" (Tanpınar 2005a: 131). Hayri İrdal'da tam olarak inanmasa da velinimetini Halit Ayarlı gibi düşünmektedir: "İnsan, her şeyden evvel iştir, iş ise zamandır".

“Saat bir vasıta, bir alettir. Terakki saatin tekâmülüyle başlar. İnsanlar saatlerini ceplerinde gezdirdikleri, onu geçmişten ayırdıkları zaman medeniyet en büyük adımını attı. Tabiattan koptu.” der Halit Ayaracı. Ayaracı, insan-doğa-toplum birliğini değil, özü kendi olmayan bir kültürü temsil etmektedir (Demiralp, 2001: 123). Halit Ayaracı karakteri romanda yararcılığı, maddeyi, pragmatizmi, kısaca modernizmin araçsal akılcı kısmını temsil etmektedir. Başka bir deyişle, akılcı, zaman ve iş disiplinine sahip, yönlendirici, kurnaz ve gaza getirici modern bir girişimci/yönetici tipini temsil etmektedir. Bu karakterin amacı “insani makineleştirip, ona hükmetmektir” (Parla, 2003: 151). Hayri İrdal, Halit Ayaracı’dan öğrendiklerini şöyle özetlemektedir:

Hayatı onun gibi bir bütün olarak mütalayaaya alıştım. Değişme, koordinasyon, çalışmanın tanzimi, zihniyet değişikliği, üst düşünce, ilmi zihniyet gibi tabirlerle konuşmağa, kendi isteksizliğime ‘zaruret’, ‘imkânsızlık’ gibi adlar koymağa, Şark’la Garb arasında ölçüsüz mukayeseler yapmağa, ciddiliğinden kendim de ürktüğüm hükümler vermeğe başladım. Onun gibi insanlara ‘Acaba ne işe yarar?’ diyen bir gözle bakıyor, hayatı kendi teknemde yoğuracağım bir hamur gibi görüyordum. (Tanpınar, 2005a: 17).

Halit Ayaracı, Hayri İrdal’ın Enstitü çalışanlarına “ölçülü ve yeknesak” tonlarla hitap etmeyi öğretme teklifini çok beğenir:

Yani bir nevi otomatizm...Asrımızın büyük zaafı ve kudret...Hayri Bey siz bir dahisiniz. Öyle bir şey buldunuz ki... Tam çalar saat gibi konuşup, susacak insanlar, değil mi? Plak insan... Harika! (Tanpınar, 2005a: 206).

İrdal’ın çocukken yanında çalıştığı Muvakkit Nuri Efendi ise romanda geçmişini temsil eden, evliyavari özellikleri olan bir karakterdir. Hayri İrdal, eski ustası Nuri Efendi’nin kendisine fazla iş vermediğini söyleyerek, “verdiği işin de behemehâl yapılmasını istemezdi. Aceleyle lüzum yoktu. O zamanın sahibi idi. Ona istediği gibi tasarruf eder, yanındakilere de az çok bu hakkı tanırdı” (Tanpınar, 2005a: 29). Nuri Efendi’nin modern anlayışla uyumlu olmayan, doğanın ritimlerine uygun bir zaman düşüncesine sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hayri İrdal’ın İstibdat Dönemine rastlayan çocukluğunda insanlar disiplinle çalışarak, tasarruf ederek zengin olmaktansa, define bularak veya simya ilmiyle uğraşıp altın yaparak, fazla alın teri akıtmadan, kolay yoldan zengin olmayı hedefliyorlardı. Batıl inançların yaygın olduğu bir ortamda insanlar büyü, simya ve tılsamla iktisadi zorlukları aşmaya çalışıyorlardı (Bayramoğlu, 2007: 124). Burada, Osmanlı’da modern kapitalist anlamda çalışma disiplini ve zaman zihniyetinin gelişmediği bir düzen tasvir edilmektedir.

SAE İstanbul’da ve nihayetinde tüm Türkiye’de saatler arasında bütünlüğü

sağlamak amacını taşımaktaydı. Zaman konusundaki kargaşayı önleyip, tüm yurttaşların zamanı aynı şekilde algılamasını sağlamak SAE'nin ana göreviydi. Zaman konusundaki bu kargaşa Halit Ayaracı'ya göre iktisadi ve kültürel sorunların temelinde yatmakta idi. Herkes zamanı aynı şekilde algılsa, ancak o zaman Türkiye modern olabilirdi.

SAE, bir yan teşkilat olarak Saat Severler Cemiyetini kuruyor. Bu cemiyet, modern zaman anlayışını topluma yaymak için köyleri de içine alacak şekilde saat ayar ekipleri oluşturuyor. Köylü çocuklarına bu zaman anlayışını öğretmek ve alıştırmak için oyuncak saatler dağıtıyor. “Şehrin saatleri... hala gereği gibi muntazaman işlemese” bile saate bakma, vakti ölçme alışkanlığı yerleşmiştir (Demiralp, 2001: 124). SAE ve Cemiyet sadece Türkiye’de değil, yurt dışında da zamanı standart biçimde ölçme ve zamanı israf etmeme amacına dönük olarak faaliyet gösteriyorlardı. İki buçuk yıl içinde yurt dışında 3 SAE ve 30’dan fazla Cemiyet kurulmuştu. Bu örgütler sanayileşmiş ülkelerden ziyade, Latin Amerika gibi gelişmekte olan yerlerde kurulmuşlardı. Zamanın kıymetini bilen, onu israf etmekten kaçınan sanayi hayatının geliştiği toplumlarda SAE ve Cemiyet benzeri kuruluşlara ihtiyaç yoktu.

Bir örgüt olarak SAE bürokratikleşmenin kaçınılmaz sakıncalarını da bünyesinde barındırmaktaydı. Kurucusunun da itiraf ettiği gibi “hiç işi olmayan” enstitü “yavaş yavaş kendi varlığının etrafında bir yığın iş peydahlamış oldu”. Bu işleri yapmak için de eş, dost ve akraba SAE’de istihdam edilmeye başlandı. Halit Ayaracı kendi kendine işleyen bir mükemmel bir müessese kurduğunu düşünüyordu:

Bu asra birçok ad verilebilir. Fakat o her şeyden evvel bürokrasi aşırıdır...Ben mutlak bir müessese kuruyorum. Fonksiyonunu kendi tayin edecek bir cihaz. ...Bundan mükemmel ne olabilir? (Tanpınar, 2005a: 178).

Gelgelelim, yurt dışından gelen bir denetçi heyet, SAE'nin kuruluş amacını ve işleyişini sorgular. Sırf saatin kaç olduğunu öğrenmek için böyle bir kuruluşa gerek olmadığını belirten bir rapor hazırlarlar ve bunun üzerine SAE kapatılır. Ancak SAE’de çalışanlar işsiz kalmaz çünkü hepsi SAE’nin tasfiye işlemlerini yürütecek komisyonda çalışmak üzere işe alınırlar.

Değerlendirme

Yeni kurulan Cumhuriyet’in düşünsel arka planında Aydınlanma pozitivizmi ve Durkheim’dan esinlenen Ziya Gökalp’in birlik ve dayanışmayı güçlendirmeyi amaçlayan dayanışmacı (solidarist) korporatizm olarak nitelendirilen görüşler yatmaktaydı. Aslında burada Cumhuriyet’i kuran kadrolar bir paradoksla karşı karşıya kalmışlardı. Bir tarafta hızlı bir şekilde modernleşmek, sanayileşmek arzusu, diğer tarafta ise bunların yaratacağı değişimin sonuçlarından duyulan endişe, dönemin seçkinlerinin zihinlerinde önemli bir sorun olarak yer edinmişti. Buna

çözüm olarak Fransız filozofu Bergson'un görüşleri yeni cumhuriyetin aydınları arasında revaçtaydı. Bergson, süreklilik ve geleneğe vurgu yaparak, modern laik bir ahlaki düzenin oluşturulabileceğini iddia etmekteydi. Zaman, Tanpınar'da, Bergson'un süresine (*durée*) denk gelmektedir. Bergson'a göre "olguculuk, akılcılık dünyayı akıl, sayılar ve formüller ile kavramaya çalışırken, onu salt maddi bir varlık haline sokmaktadır; oysa Varlık, değişimdir, süreçtir, akıştır" (Demiralp, 2001: 21). Bergson'un etkisi altında kalan Tanpınar da geçmişi, şimdiki ve geleceği bir bütünün süreklilik gösteren parçaları olarak görmekteydi. Modernizm ile kültürel geleneklerin tarihsel bir süreklilik içerisinde nasıl birbirleriyle uyumlu hale getirilebileceği Tanpınar'ın üzerinde en çok durduğu sorunlardan biriydi.

20.Yüzyılın başlarında *Action Française* de bir araya gelen Fransız milliyetçileri ve muhafazakârları sanayi korporasyonları şeklinde örgütlenmeyi, aile, köy gibi adem-i-merkezleşmiş cemaatler şeklinde yaşamayı önererek, sanayileşmenin getirdiği derin toplumsal sarsıntılar karşısında, bunlardan sorumlu tuttukları burjuva sınıfının yerini alacak bir cemaat ideali arayışı içindeydiler. Tanpınar'a göre bu cemaat ideali Türk toplumunda sağlanabilirdi. Çünkü Batı'da tarihsel ve toplumsal dönüşümler burjuva sınıfının liderliğinde olduğundan, cemaat idealinin gerçekleşmesi zordu (Yavuz'dan aktaran Uçman ve İnci, 2001: 216). Tanpınar için, Ortaçağ Türk toplumunun esnaf loncaları bu cemaat idealinin gerçekleşmesi için gerekli altyapıyı oluşturuyordu. O'na göre buradan cemaat idealine yani sanayi korporasyonlarına geçilememesinin ana nedeni tasavvuf düşüncesinin geçirdiği dönüşümlerdi. Weber'in Protestan ahlakının kapitalizmi doğurduğu iddiasını Osmanlı'ya uyarlayan Sabri F. Ülgener de (2006) tasavvuf zihniyetinin dünyevi bir çalışma ahlakının doğmasını engellediğini belirtmişti. Tanpınar, el emeğinin yüceliğine ve ruh eğitimi alanındaki değerine dayanan, lonca tipi çalışma ahlakının yerini tembelliğe ve dünyadan elini, eteğini çekmeyi öğütleyen aşırı bir zühdiliğe (*ascetism*) bıraktığını düşünmektedir:

Yahya Kemal kaç defa bana 'eğer tasavvuf ve Melamilik araya girmese idi, tıpkı İngilizler gibi, işinde ve ibadetinde çalışan insanların cemaati olurduk' demişti (Yavuz'dan aktaran Uçman ve İnci, 2002: 217).

Tanpınar'ın, SAE'de kimlik, batılılaşma ve kültür sorunlarına değinmekle beraber, esas amacının yeni bir iş ve çalışma zihniyetinin modernleşmek için gerekliliğini vurgulamak olduğunu söyleyebiliriz. Yeni bir hayat tarzı ve değer sisteminin oluşturulması yeni çalışma şartlarının ve bunun dayandığı zaman disiplininin ve anlayışının ortaya konulmasıyla mümkün olacaktır. SAE'de amaç Türkiye'deki bütün saatleri aynı zamana ayarlayıp, saate bakma, vakti ölçme alışkanlığının tüm topluma yayılmasını sağlamaktır. Bu, "yeni hayat" ve "yeni insan" oluşturmak için gereklidi (Demiralp, 2001: 124).

Tanpınar için toplumun her kesiminde görülen kültür ikiliğinin ortadan kaldırılması yeni bir yaşam tarzı ve değer sisteminin getirilmesiyle mümkün görünmektedir. Tanpınar, belli bir program dâhilinde yeni çalışma şartlarının ve bunlardan doğacak yeni yaşama şeklinin mevcut ikilik ve çatışmayı ortadan kaldıracığına inanır. Tanpınar'a göre kültür ikiliğinin aşılması, yeni bir yaşama ve değer sisteminin getirilmesi, sadece düşünsel planda ve manevi dünyada gerçekleşecek bir şey değildi. Tanpınar, üstyapıyla ilişkili bu sorunların altında "maddî şartların ve üretimin yattığını sezmişti"(Hilav'dan aktaran Uçman ve İnci, 2001: 201). Marksist terminolojiyle söylersek üstyapının değişmesi için altyapının yani maddî şartların ve üretimin değişmesinin gerekli olduğunu fark etmişti.

Tanpınar düşüncesinde çalışma kavramı önemli bir yere sahiptir. "Bize, çalışmanın heyecanı lazımdır" derken, sadece bireysel ahlak için değil, kültür ve medeniyet için de gerekli olan çalışmanın "kendi medeniyetimizi yaratmanın" temel anahtarı olduğunu vurgulamaktaydı (Tanpınar, 2005b: 295). Üretken, çalışan insan Tanpınar düşüncesinin en önemli boyutlarından birini temsil etmektedir:

İnsanlar çalışırken ne kadar mesut oluyorlar. Yaratmanın hızı onları içlerinden kavrayıp kurduğu zaman bu ölüm makinesi ne güzel, ne temiz bir ahenkle işliyor. Hiç bir şey kendi alın teri kadar insanı tatmin etmez. Çalışan insan kendi varlığında hüküm süren ahengi bütün kâinata nakleder (2000a: 65-6).

Tanpınar, emeği üretimin temel unsurlarından biri olarak değil, insan ruhunu eğiterek belli bir ahlaki oluşturan bir araç olarak görür. Buna örnek olarak Erzurum ahilerinin çalışmasını göstererek, onları iş terbiyesi almış, eli işlediği, yarattığı için nefesine saygı duygusu yerleşmiş, şahsiyetli ve kendine güvenir insanlardan oluşan bir topluluk olarak nitelendirir (2000a: 67). Çalışma ve ahlak arasındaki ilişkiyi Huzur romanında da şöyle vurgular: "Sonra senin iyi dispanserler, hastaneler dediğin şeyler kolay iş değil. Hepsi,..., çalışma hızının, yalnız onun getirebileceği bir ahlak ister" (Tanpınar, 2000b: 173).

SAE'de modern olmak için zaman disiplininin kaçınılmazlığı vurgulanırken, bunun getirdiği yabancılaşma ve anlamsız şeyleri anlamlı hale getirme gayreti de SAE'de eleştirilmektedir. Son kertede, Tanpınar sıkı bir zaman disiplininin topluma yerleşmesi hususunda kararlıdır ve eskinin gevşek, kendi halinde akan, uysal zamanına istemeye istemeye de olsa elveda demek gerektiğinin farkındadır. "İnsanda ekonomi fikri olmayınca sade para değil, asıl kıymetlisi, zaman da kayboluyor" derken de bu hususu vurgulamaktaydı (Tanpınar'dan aktaran Oktürk, 1977: 41).

Tanpınar, modernizmin faydacı, araçsal ve pozitivist yorumuna katılmamakla beraber, basit bir romantik gelenekçi ve muhafazakâr da değildi (Sezer, 2010: 434). Avrupa modernitesini bir ideal olarak benimsemişti:

Türkiye yapıcılık devrindedir, devlet otoritesine ve Avrupalı kafaya muhtaçtır. İktisadi vaziyet, çalışma vaziyeti değişinceye, bir zaman temposu cemiyete mal oluncaya kadar, idare eden zümre ve kitle birbirinden ayrı kalacak ve zecri hadlere müracaat edilecektir (Demiralp 2001: 97).

Burada, Tanpınar'ın modernleşme ve sanayileşme toplumda belli bir düzeye gelinceye kadar otoriter denebilecek bir yaklaşımı benimsediğini görüyoruz. “Zaman temposu”, kilit bir kavram olarak her şeyi öncelemektedir.

Sonuç

Geleneksel toplumlarda zamanın sahibi Tanrı, tanrılar veya tabiatı. İnsan hayatı da bu güçlerin belirlediğine inanılan bir zaman anlayışı içinde kendi halinde akardı. Modernite ve kapitalizm bunu değiştirerek, Weber'in hoş ifadesiyle, “dünyanın büyüsunü” bozdu. Geleneksel toplumun zaman algısı aceleye ve hız kavramlarına uzak ve tabiatın ritmiyle uyumlu olduğu için, sıkı bir iş ve çalışma disiplinini engelleyen bir özelliğe sahipti. Kapitalizmin gelişim sürecine bakıldığında, bu “büyük dönüşümde” insanları en çok zorlayan hususlardan birinin belli bir örgütte, belli bir süre disiplin altında çalışmak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İnsanların sanayi toplumunun zaman ve çalışma disiplinini benimsemeleri kolay olmamış, iktidar sahipleri bu uğurda bayağı bir çaba harcamışlardır.

Zamanı ahlaki bir olgu olarak gören Tanpınar için zamanı nasıl harcadığımız bize ahlaki bir sorumluluk yüklemektedir. Tanpınar, SAE'de modern olmanın en önemli koşullarından birinin tüm bireylerin ve sosyal sınıfların aynı zaman anlayışına ve algısına sahip olmalarından geçtiğini anlatmaktadır. Modernleşmeye çalışan bir toplumun zaman algılamasında ve anlayışında ortaya çıkan değişmeler bir örgüt üzerinden ele alınmaktadır. Zaman ve çalışma anlayışını modern ilkelere göre düzenlemeyi ana amaç olarak benimsemiş olan SAE, saatlerin farklı ayarlanması nedeniyle kaybedilen zamanın büyük bir israf olduğundan hareketle, bu israfı engellemeyi ve insanlara zamanın kıymetini öğretmeye çalışan bir örgüttür. SAE'de çalışma disiplini ve ahlakından yoksun toplumun genel bir durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bir bakıma SAE, kapitalist moderniteye hazır olmayan bir toplumsal durumu ele almaktadır.

Tanpınar'da iş ve çalışmanın yüceltiildiği, adeta bir çalışma ideolojisinin propogandasının yapıldığını görmek mümkündür. Çalışma ahlakından kastettiğinin, modern zaman anlayışıyla uyumlu bir çalışma zihniyeti olduğunu söyleyebiliriz. Tanpınar, bir yandan emek sahiplerinin yaptıkları işten zevk almalarının, başka bir

deyişle işe yabancılaşmamalarının önemine vurgu yaparken, bu yabancılaşmanın en önemli nedenlerinden biri olan modern (kapitalist) çalışma disiplini ve zaman zihniyetinin gerekliliğini öne çıkarmaktadır.

Hilmi Ziya Ülken, Tanpınar hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmuştu: “İki Hamdi vardı. İfade edilemezi yaşayan ve gerçeği mühendis gibi gören. Aynı eserde iki dünya görüşü, iki stil birbirini kovalar” (Ülken’den aktaran Uçman ve İnci, 2001: 120). Zaman disiplini ve çalışma zihniyeti konusunda Tanpınar’ın gönlünü eskinin aheste aheste akan zaman düşüncesi ve bunun getirdiği çalışma anlayışından yanayken, aklının modern çalışma disiplininin ve zaman düşüncesinin yaygınlaşmasından yana olduğunu belirtmek hatalı olmayacaktır.

Kaynakça

- Bayramoğlu, Z. (2007), *Huzursuz Huzur ve Tekinsiz Saatler: Ahmet Hamdi Tanpınar Üzerine Tezler*, İstanbul: YKY.
- Bendix, R. (1970), *Work and Authority Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*, New York: Harper and Row.
- Clark, Edward C. (1974) "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, cilt 5, s. 65-76.
- De Cock, C. ve C. Land (2005), "Organization/Literature: Exploring the Seam", *Organization Studies*, cilt 27, sayı 4, ss: 517-535.
- De Grazia, Sebastian, (1994), *Of Time, Work and Leisure*, New York: Vintage Books.
- Demiralp, O. (2001), *Kutup Noktası: Ahmet Hamdi Tanpınar Üzerine Eleştirel Deneme*, İstanbul: YKY.
- Devault, M.J. (1990), "Novel Readings: The Social Organization of Interpretation", *American Journal of Sociology*, cilt 95, sayı 4, ss: 887–921.
- Dohrn-Van Rossum, G. (1996), *History of the Hour: Clocks and Modern Temporal Orders*, Chicago: University of Chicago Press.
- Ellswort de Kay, J. (2009), *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, çev. Serpil Atamaz Hazar, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Feldman, W. (1998), "Time, Memory and Autobiography in The Clock-Setting Institute of Ahmet Hamdi Tanpınar", *Edebiyat*, cilt 8, ss: 37–61.
- Giddens, A. (2000), *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Paradigma.
- Goodwin, J. (1998), *Lords of the Horizons: a History of the Ottoman Empire*, London: Chatto and Windus.
- Hassard, J. (2002), "Organizational Time: Modern, Symbolic and Postmodern Reflections", *Organization Studies*, cilt 23, sayı 6, ss: 885–892.
- Hilav, S. (1973) "Tanpınar Üzerine Notlar "Uçman, A. ve H. İnci (der), (2002), *Bir Gül Bu Karanlıkta*, İstanbul: Kitabevi: 199–212.
- Kelemen M. ve D. Bunzel (2008), "Images of the model worker in state-socialist propaganda and novels-the case of Romania", *Culture and Organization*, cilt 14, sayı 1, ss: 1-14.
- Kerr, C, J.T.Dunlop, F.H. Harbison, ve C.A. Myers (1962), *Industrialism and Industrial Man: The Problems of Labour and Management in Economic Growth*, Middlesex: Penguin.
- Kıray, M. (1999), *Seçme Yazılar*, İstanbul: Bağlam.
- Koç, Y. (1994), "Türkiye'de 1923-1950 Döneminde Daimi İşçi Sıkıntısı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, cilt 18, sayı 168.

Landes, David S. (2000), *Revolution in Time*, Cambridge, Mass: The Belknap Pres of Harvard University.

Le Goff, J. (1982), *Time, Work and Culture in the Middle Ages*, Chicago: University of Chicago Pres.

Lee, H. ve J. Liebenau (1999), “Time in Organizational Studies: Towards a New Research Direction”, *Organization Studies*, cilt 20, sayı 6, ss: 1035–1058.

Luke T.W. (1983), “The Proletarian Ethic and Soviet Industrialization”, *The American Political Science Review*, cilt 77, sayı 3 ss: 588-601.

Macfarlane, C. (1850), *Turkey and its Destiny*, I. ve II cilt, London: John Murray,

Morson, G. S. (1993), “Strange Synchronies and Surplus Possibilities: Bakhtin on Time”, *Slavic Review*, cilt 52, sayı 3, ss: 477–493.

Oğuzertem, S. (1995), “Hasta Saatler, Bozuk Sıhhatler: Enstitü Sorununa Babasız bir Yaklaşım”, *Defter*, sayı 23, ss: 120–134.

Oktürk, Ş. (1977), *Ahmet Hamdi Tanpınar’dan Düşünceler, Görüşler, Özdeyişler*, İstanbul: Yörük Matbaası.

Özdemir, K. (1993), *Osmanlı’dan Günümüze Saatler*, İstanbul: Creative Yayıncılık.

Özeken, Ahmet A. (1948), “Türkiye’de Sanayi İşçileri”, *İçtimai Siyaset Konferansları*, Birinci Kitap, No: 1, ss. 56-81.

Patient D., T.Lawrence and S. Maitlis (2003), “Understanding workplace through narrative fiction”, *Organization Studies*, cilt 16, sayı 7, ss: 1015-144.

Parla, J. (2003), “Makine Bedenler, Esir Ruhlar: Türk Romanında Araba Sevdası”, *Toplum ve Bilim*, Bahar 96, ss:146–165.

Pollard, S. (1963), “Factory Discipline in the Industrial Revolution”, *The Economic History Review* cilt.16, sayı.2, ss: 254-271.

Sezer, D. (2010), “The Anxiety of Cultural Authenticity in Turkish Communitarian Thought: Ahmet Hamdi Tanpınar and Peyami Safa on Europe and Modernity”, *History of European Ideas*, cilt 36, ss: 427-437.

Sochor, Z.A. (1981), “Soviet Taylorism Revisited”, *Soviet Studies*, cilt 33, sayı 2, ss: 246-64.

St.Benedict, (1987), *The Rule of Saint Benedict*, Kalamazoo, Michigan: Cistercian Publications.

Tanpınar, A.H. (2005a), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul: Dergah.

Tanpınar, A.H. (2005b), *Yaşadığım Gibi*, İstanbul: Dergah.

Tanpınar, A.H. (2000a). *Bes Sehir*, İstanbul: YKY.

Tanpınar, A.H. (2000b), *Huzur*, İstanbul: YKY.

Thompson, E. P.(1980), *The Making of the English Working Class*, London: Penguin.

Thompson, E. P. (1967), “Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism”, *Past and Present* sayı 38.

Thrift, N. (1988), “Vivos Voco: Ringing the changes in the historical geography of time consciousness”, Young, M. ve T.Schuller (der.), *The Rhythms of Society*, London: Routledge ss: 53-94.

Uluengin, Mehmet B. (2010), “Secularizing Anatolia Tick By Tick: Clock Towers in the Otoman Empire and the Turkish Republic”, *International Journal of Middle East Studies*, cilt 42, ss: 17-36.

Ülgener, Sabri F. (2006), *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Derin.

Ülken, H. Z. (1962), “Ahmet Hamdi Tanpınar”, Uçman, A. ve H. İnci (der), (2002), *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, İstanbul: Kitabevi, ss: 119-120.

Webster, Donald E. (1939), “State Control of Social Change in Republican Turkey”, *American Sociological Review*, cilt.4, sayı 2, ss: 247-257.

Whitrow, G.J. (2003), *What is Time?* Oxford: Oxford University Press.

Yavuz, H. (1975)“Ahmet Hamdi Tanpınar ve Marksizm” Uçman, A. ve H. İnci (der), (2002), *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, İstanbul: Kitabevi, 213–222

